

АНОТАЦІЯ

Бутко А. О. Історія заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць Гетьманщини (XVII– перша половина XVIII ст.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії спеціальністю 032 «Історія та археологія», з галузі знань 03 «Гуманітарні науки». Центральноукраїнський національний технічний університет. Кропивницький, 2021.

У дисертації з використанням комплексу писемних, історіографічних, картографічних, речових джерел уперше комплексно досліджено процеси заселення та господарського освоєння території південніше річок Тясмин, Велика Вись, Синюха між річками Дніпром та Південним Бугом протягом XVII – першої половини XVIII ст., яка іменувалась терміном «Задніпрські місця». Цей термін використовувався в документах гетьманського та російського урядів для позначення заселених територій південного Правобережжя – задніпровської території Лівобережної Гетьманщини.

З'ясовано, що ця територія в XVII – першій половині XVIII століття була територією зіткнення геополітичних інтересів трьох держав – Речі Посполитої, Московсько царства (Російської імперії) та Оттоманської Порти, які намагалися її підпорядкувати собі або ж встановити над нею контроль. Територія мала прикордонний і спірний статус до часу остаточного її входу до складу Російської імперії в 40-х рр. XVIII ст. Останнє обумовило особливості приватновласницьких та товарно-грошових відносин між суб'єктами цих відносин. Ситуація ускладнювалася тим, що означена територія юридично «відносилась» до земель Запорізької Січі, яка перебувала з середини XVII ст. у підданстві Московсько царства – Російської імперії, а фактично освоювалась та заселялась у процесах «народної колонізації краю», які намагалися контролювати козацька полкова та сотенна старшина Гетьманщини. Тому окрім зовнішньо-політичного конфлікту інтересів навколо південного Дніпро-Бузького межиріччя, мав місце конфлікт

інтересів двох українських сторін в освоєнні краю – Запорозької Січі та Гетьманщини.

Визначено стан наукового дослідження проблеми, приводяться історіографічні джерела, починаючи з другої половини XIX до початку XXI ст., розкрито специфіку джерельної бази та обґрунтовано теоретико-методологічні засади даного дослідження. Стверджується, що в українській та російській (зарубіжній) історіографії середини XIX – початку XXI ст., що стосується історії Задніпровських місць можна виділити три основні періоди: російська та українська історіографія Російської імперії, українська та російська радянська історіографія, українська історіографія періоду незалежної України. Історіографічний аналіз свідчить, що територія, яка ідентифікується як «Задніпрські місця» Гетьманщини, була об'єктом вивчення майже двісті останніх років, що охоплюють три основні хронологічні періоди і присвячені різним аспектам заселення та колонізації Півдня України. Водночас ці дослідження відрізняються ідеологічними засадами, методологічними підходами, зумовленими часом написання цих праць, кількістю задіяних авторами джерел та їх інтерпретацією, достовірністю поданих історичних, статистичних, топонімічних та іншого характеру відомостей. Зазначається, що за видовою приналежністю дослідженні нами джерела поділяються на писемні (документи, карти, зображення) та речові (речі військового, господарського, побутового, культового призначення, нумізматичні матеріали), а в основу підготовки дослідження покладені загальнонаукові принципи історизму, системності, аксіології і об'єктивності. Відповідно до поставлених завдань зазначені принципи автором реалізуються через застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів пізнання історичної дійсності: логічного методу наукового пізнання з притаманним йому аналізом, синтезом, порівнянням, узагальненням, спеціально-історичних методів – описового, історико-генетичного, історико-порівняльного, ретроспективного, історико-типологічного. У дисертаційній роботі також використані джерелознавчі методи, а саме: методи архівної евристики, класифікації та типології джерел. Оскільки дослідження носить міждисциплінарний характер, то в процесі роботи було використано широке коло дослідницьких методів,

теоретичних і практичних досягнень не лише в царині історіографії та історичної науки, а й інших історичних дисциплін: джерелознавства, археології, нумізматики.

Проаналізовано історичні та геополітичні умови виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему господарську та адміністративну територію з її визначеними кордонами, приводиться її адміністративно-територіальний устрій. Аналіз історіографічних джерел показав необхідність уточнення та переосмислення факту виникнення «Задніпрських місць» Гетьманщини у світлі державницьких ініціатив уряду Гетьманщини, що прагнув розширити свої території на Дніпровське Правобережжя. Визначено, що означена територія не була об'єктом окремого комплексного і системного дослідження, а розглядалася лише побіжно в контексті історії інших територіальних формувань Правобережжя XVII – сер. XVIII ст. З'ясовано, що «Задніпрські місця» Гетьманщини як окрема її територія з'являються на історичній арені в результаті геополітичних реалій боротьби трьох держав за контроль над степовою частиною Правобережної України. Ця ж територія пізніше була відведена під поселення сербів та інших балканських народів – Нову Сербію в 1752 р.

Розкрито причини, характер, темпи та рівень розвитку колонізаційних процесів на території Задніпровських місць Гетьманщини. Впродовж історичного часу виокремлення означеної території у складі Гетьманщини території досліджено питання зміни – чисельності населених пунктів, з'ясовано їх статус, визначено кількість населення на території, розкрито процеси формування церковного устрою. Зокрема розкриваються вплив геополітичних умов не лише на виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему територію, а й їх вплив на характер та темпи освоєння території, що дозволило у процесах колонізації та реколонізації задніпровської території Гетьманщини виділити чотири основні хронологічні періоди, які визначалися зміною геополітичної ситуації в міждержавних стосунках, що охоплюють час від поч. XVII ст. до 1752 р. – часу передачі «Задніпрських місць» під поселення Нової Сербії. Поступове формування території володінь правобережних сотень полків Гетьманщини вказує на поетапність освоєння та

заселення задніпровських територій шляхом «народної» колонізації та впровадження урядової політики Гетьманщини, починаючи з 30-рр. XVIII ст.

З'ясовано характер та напрямки господарського освоєння краю, розкрито особливості приватновласницьких та товарно-грошових відносин та грошового обігу в регіоні, розкрито причини та процес відходу і передачі Задніпровських місць під Нову Сербію. Зауважується, що початок господарського освоєння краю в кінці XVI ст. був пов'язаний із заняттями промислами населення сусідніх правобережних містечок, передусім Чигирин. У XVII ст. до опанування краю залучається польська шляхта та козацька старшина, яка приносить на ці території нові господарчі форми діяльності – пасічництво і млинарство. Ці форми господарювання стають найбільш прибутковими, а тому поширюються з кінця 30-х рр. XVIII ст. після остаточного входження до складу Задніпровських територій Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини. Визначено, що в господарському освоєнні краю брали участь різні верстви населення: рядові козаки, селяни, шляхта, козацька старшина і навіть монастирі.

Визначено, що на середину XVIII ст. сформувалися всі умови для повноцінного розвитку Задніпровських місць Гетьманщини як її невід'ємної складової, які відповідали розвитку її лівобережної частини. Водночас оподаткування місцевого населення та його господарчої діяльності значною мірою поповнювало урядову скарбницю. Усе це свідчить про перспективність розвитку означеної території саме у складі Гетьманщини.

Встановлено, що серед дослідників відсутня єдина точка зору на причини припинення існування Задніпровських місць. Стверджується, що ці причини носили комплексний характер, тому завдяки створенню Нової Сербії на території Задніпровських місць Гетьманщини російський уряд переслідував наступні цілі: по-перше, посилював свої кордони на Правобережжі; по-друге, обмежував економічно-військовий потенціал та розвиток Гетьманщини; по-третє, підвищував можливість контролю Запорозької Січі та закладав підґрунтя для її ліквідації в майбутньому; по-четверте, формував плацдарм для розширення власних кордонів. Подається на

основі архівних документів хронологічний та історичний процес відходу і передачі Задніпровських місць під Нову Сербію.

Наукова та практична цінність роботи полягає в тому, що її узагальнення, теоретичні результати та висновки можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях щодо проблематики історії Центральної України, політичних, соціально-економічних аспектів, грошового обігу, а також під час підготовки посібників для закладів вищої освіти. Матеріали дисертації можуть бути використані під час написання праць історичного напрямку щодо проблематики заселення та господарського освоєння території Центральної України протягом XVII – першої половини XVIII століть.

Розділи дисертації та сама дисертація завершуються узагальненими висновками, що дають об'єктивну оцінку із сучасних позицій соціально-економічних та державотворчих процесів, що мали місце на території Задніпровських місць протягом XVII – першої половини XVIII століть.

Ключові слова: Потясминня, територія Задніпровських місць Гетьманщини, козацькі полки, колонізація, реколонізація, право власності, товарно-грошові відносини, створення Нової Сербії.

SUMMARY

Butko A.A. History of settlement and economic development of the territory Zadnieper places of the Hetmanate (XVII – first half of the XVIII century). Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 032 «History and archeology», in the field of knowledge 03 «Humanities». Central Ukrainian National Technical University. Kropyvnytskyi, 2021.

In the dissertation with the use of a complex of written, historiographical, cartographic, material sources the processes of settlement and economic development of the territory south of the conditional line on the rivers Tyasmin, Velyka Vys,

Sinyukhabetween the rivers Dnieper and Southern Bug during the XVII – first half of the XVIII century «The Zadnieper places», which was used in official Hetman and Russian documents to denote the inhabited territories of the southern Right Bank – the zadnieper territory of the Left Bank Hetmanate.

Historical facts have been clarified and confirmed that this is a territory where in the seventeenth and first half of the eighteenth centuries the interests of three states clashed: the Rich Pospolyta, the Moscow kingdom – Russian Empire, and the Ottoman Porte, which tried to control it if not capture it. Therefore, the territory was borderline, until the time of its final entry into the Russian Empire in the 40's of the eighteenth century and this was manifested in some features of private-property and commodity-money relations between the subjects of these relations. The situation was complicated by the fact that this territory legally «belonged» to the lands of the ZaporozhianSich, which was from the middle of the seventeenth century. In the citizenship of the Moscow kingdom –Russian Empire, and actually mastered and settled in the processes of «people's colonization of the region», which tried to control the cossack regiment and hundreds of officers of the Hetmanate. Thus, in addition to the foreign policy conflict of interest around the southern Dnieper-Bug interfluve, there was a conflict of interest of the two ukrainian parties in the development of the region – the ZaporozhianSich and the Hetmanate.

The state of scientific research of the problem is determined, historiographical sources from the second half of the XIX to the beginning of the XXI century are given, the specifics of the source base are revealed and the theoretical and methodological bases of this research are substantiated. It is argued that in ukrainian and russian (foreign) historiography of the mid-nineteenth – early twentieth century, concerning the history of the Zadnieper places can be divided into three main periods: russian and ukrainian historiography of the Russian Empire, ukrainian and russian Soviet historiography, ukrainian historiography of independent Ukraine. Historiographical analysis shows that the territory, identified as the Zadnieper places of the Hetmanate, has been studied for almost two hundred years, covering three main chronological periods and devoted to various aspects of settlement and colonization of southern Ukraine. But they all differ in ideological principles, methodological approaches, due to the time of writing these works,

the number of sources used by the authors and their interpretation, and the reliability of historical, statistical, toponymic and other information. It is noted that according to the species of the study, our sources are divided into written (documents, maps, images) and material (military, economic, household, religious, numismatic materials), and the study is based on general scientific principles of historicism, systematics, axiology and objectivity. In accordance with the objectives, the author implements these principles through the use of a set of general and special methods of cognition of historical reality: logical method of scientific cognition with its inherent analysis, synthesis, comparison, generalization, special-historical methods – descriptive, historical-genetic, historical-comparative, historical-comparative, historical and typological. The dissertation also uses source studies methods, namely: methods of archival heuristics, classification and typology of sources. As the research is interdisciplinary, a wider range of research methods, theoretical and practical achievements were used not only in the field of historiography and historical science, but also in other historical disciplines: source studies, archeology, numismatics.

The historical and geopolitical conditions of the allocation of the Zadnieper places of the Hetmanate in a separate economic and administrative territory with its defined borders are analyzed, its administrative-territorial structure is given. The analysis of historiographical sources showed the need to clarify and rethink the fact of the emergence of Zadnieper places of the Hetmanate in the light of state initiatives of the Hetmanate government, which sought to expand its territory to the Dnieper Right Bank. It is determined that the specified territory was not the object of a separate complex and systematic study, and was considered only in passing in the context of the history of other territorial formations of the Right Bank XVII – mid-XVIII century. It was found that the Zadnieper places of the Hetmanate as a separate territory appear in the historical arena as a result of the geopolitical realities of the struggle of the three states for control over the steppe part of the Right Bank of Ukraine. The same territory was later set aside for the settlement of Serbs and other Balkan peoples – New Serbia in 1752.

The reasons, character, rates and level of development of colonization processes on

the territory of the Zadnieper places of the Hetmanate are revealed. The question of change during the historical time of the territory's separateness – the number of settlements, their status is clarified, the population of the territory is determined, the processes of formation of the church structure of the Zadnieper places of the Hetmanate are revealed. The historical and geopolitical conditions of not only the allocation of the Zadnieper places of the Hetmanate in a separate territory, but also their influence on the nature and pace of development of the territory are revealed. In general, in the processes of colonization and recolonization of the zadnieper territory of the Hetmanate, we can distinguish four main chronological periods, which were actually determined by the changing geopolitical situation in interstate relations, covering the time from the beginning. XVII century until 1752 – the time of the transfer of Zadnieper places for the settlement of New Serbia. The gradual formation of the territory of the right-bank hundreds of regiments of the Hetmanate indicates the gradual development and settlement of the zadnieper territories through «people's» colonization and implementation of government policy of the Hetmanate, especially since the 30's XVIII century.

The nature and direction of economic development of the region are clarified, the peculiarities of private and commodity-money relations and money circulation in the region are revealed, the reasons and process of departure and transfer of Zadnieper places to New Serbia are revealed. It is noted that the beginning of economic development of the region in the late XVI century was associated with the industrial activities of the population of neighboring right-bank towns, especially Chyhyryn. In the XVII century the Polish nobility and Cossack officers were involved in the conquest of the region, bringing new economic forms of activity to these territories – beekeeping and milling. These forms of management are becoming the most profitable, and therefore spread since the late 30's of the XVIII century after the final entry into the Zadniprovs'kyi territories of the Myrhorod and Poltava regiments of the Hetmanate.

It was determined that various strata of the population took part in the economic development of the region: ordinary Cossacks, peasants, gentry, Cossack officers and even monasteries.

Regarding the level of economic development, it is determined that by the middle of the XVIII

century formed all the conditions for the full development of the Zadnieper places of the Hetmanate as an integral part of it, which corresponded to the development of its left bank. At the same time, taxation of the local population and its economic activities greatly replenished the government treasury. All this testifies to the prospects for the development of this territory as part of the Hetmanate.

There is no single point of view among researchers on the reasons for the cessation of the existence of the Zadnieper places.

Our assertion is generalized that with the creation of New Serbia on the territory of the Zadnieper places of the Hetmanate the Russian government, first of all, strengthened its borders on the Right Bank; secondly, it limited the economic and military potential and development of the Hetmanate; thirdly, it increased the possibility of controlling the Zaporozhian Sich and laid the foundations for its liquidation in the future; fourth, it formed a bridgehead for expanding its own borders. The chronological and historical process of departure and transfer of the Zadnieper places to New Serbia is presented on the basis of archival documents.

The scientific and practical value of the work is that its generalization, theoretical results and conclusions can be used in further research on the history of Central Ukraine, political, socio-economic aspects, money circulation, as well as in the preparation of manuals for higher education institutions. The materials of the dissertation can be used during the writing of historical works on the problems of settlement and economic development of the territory of Central Ukraine during the XVII – first half of the XVIII centuries.

The sections of the dissertation and the dissertation end with generalized conclusions that give an objective assessment of the current positions of socio-economic and state-building processes that took place in the Zadnieper places during the XVII – first half of the XVIII centuries.

Key words: Potyasmynnya, the territory of the Zadnieper places of the Hetmanate, Cossack regiments, colonization, recolonization, property rights, commodity-money relations, creation of New Serbia.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Бутко А.О. Джерелознавча проблема визначення права власності на «грунти» території «Задніпрських місць» на основі документів кінця XVII – першої половини XVIII століття. *Наукові записки. Серія: Історичні науки.* Випуск 23. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. С. 227–233.

2. Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джереловивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. *Український нумізматичний щорічник.* Гол. ред. В. Орлик; Заст. гол. ред; І. Демуз; Відп. секретар А. Бойко-Гагарін. Інститут історії України НАН України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди»; Центральноукраїнський національний технічний університет. Вип. 3. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 114–124.

3. Бутко А.О. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 7–15.

4. Бутко А.О. Природні угіддя, господарські об'єкти, населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини як об'єкти спадкових та грошових відносин купівлі–продажу. *Наукові записки. Серія: Історичні науки.* Випуск 25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. С. 153–169.

5. Бутко А.О. Розвиток худницьких промислів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини у XVII – першій половині XVIII ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2019. С. 91–108.

6. Бутко А.О. Історико-джерелознавчий опис документів з прав власності на «грунти» території «Задніпрських мість» XVII – першої половини XVIII ст. *Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Випуск 8. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2019. С. 76–98.

7. Бутко А.О. Розвиток промислів на території Задніпровських мість Гетьманщини. *Історія науки та біографістика*. №4. 2020. Електронне видання. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-4/02.pdf>

8. Бутко А.О. Населені пункти на території «Задніпрських мість» Гетьманщини. *Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Випуск 11. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2021. С. 91–112.

Статті в іноземних виданнях:

9. Бутко А.О. Товарно-грошові відносини та грошовий обіг на задніпровській території Гетьманщини. *Forum numizmatyczne. Studia i materiały*. Pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa. No 5. Białystok, 2021. S. 95–105.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

10. Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських мість» Гетьманщини. Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 21-22 червня, 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 103–106.

11. Бутко А.О. Деякі документи з історії Чорногорісу 50–60-х років XVIII століття. *Інгульський степ. Збірник*. III випуск. Упорядник В.А. Сердюк. Львів: Бадікова Н.О., 2018. С. 24–32.

12. Бутко Андрій. Територія «Задніпрських мість» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. Між Бугом і Дніпром. Науково-

краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск XII. Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Магія дев'яток» в історії Центральної України», присвячена 80-річчю утворення Кіровоградської області. Державний архів Кіровоградської області, 20 листопада 2019 р. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. С. 173–184.

13. Зленко Олександр, Бутко Андрій. Історичний нарис Придніпровських населених пунктів Власівки та Табурища: Історичний нарис. Горішні Плавні: ПП Олексієнко В.В., 2019. 167 с., іл.

14. Бутко А.О. Населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини, їх статус, чисельність. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти. Тези доповідей I Міжнародної наукової онлайн-конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 25–29.